

Klasik Metinler ve Toplum

Çin kültürünün kaynaklarını oluşturan metinler nelerdi? Bunlar bize ne anlatır? Dört Kitap ve Beş Klasik diye anılırlar; bunların ön bilgisini Eski Çin’de Yazın ve Düşünce içinde vermiştik. Dört kitap nedir? İlki Türkçe’ye de tercüme edilmiş olan Konfüçyüs’ün Lunyü Konuşmalar kitabıdır. İkincisi Daxue’dir. Bugün üniversite anlamına gelen sözcük; eskiden “büyük bilgi”, “büyüğün bilgisi” demektir. “Dünyanın bilgisine nasıl ulaşılır?” sorusunu, psikolojik tutumla eşleştirilen kozmoloji, sebepler ve sonuçların tanımlı koşullara bağlandığı tüme varımcı bir akıl ve ahlaki bir yöntem savlamaktadır. Daxue, kısa, üç-dört sayfalık bir metindir. Bunun yanında Türkçeye “orta yol” doktrini olarak çevrilen Zhongyong da kısadır. Mengzi, Konfüçyüs’ün öğrencisidir ve nispeten çok daha açık metni kendi adıyla anılır. Dört kitap bunlardır.

Lunyü, aforizmalar, kıssadan hisse ve kısa mesellerden oluşan bir kitaptır. “İdeal insan, yani adam gibi adam bir vazo değildir” der. “Davranış ve hareketinden şiddeti ve kendini beğenmişliği çıkar”, “her ifadende içtenliğini göster”, “sarf ettiğin her sözden kabalığı sil!” vb. Bunun yanında, Konfüçyüs’ün ‘dört şeyden’ söz etmediği kayıtlıdır; “acayip ve garip şeylerden, güçten, karmaşadan ve ruhlardan”. Bu türden birkaç satırdan oluşan kıssadan hisseler çokçadır. Bunu karıştırdan anlamaya çalışalım; eğer toplumu hiyerarşiye sıkıştırmaya çalışırsanız, eşitlik ve adalet fikrini kaldırıp yerine hiyerarşinin öncelik ve sonralık sırasını getirirseniz ortaya bir tür nepotizm (adam kayırma) ve hipokrazi (iki yüzlülük), yakınına imtiyazla yolsuzluk artar. Konfüçyüsçü gelenek bunu nasıl savunmuş, nasıl dayanıklı bir hale getirmiş? Gerçekten de hayatın içinde alçakta ve yüksekte olanlar var. Ama bu ekonomik bir farktır, zira ‘can’ gibi ‘hak katında eşitlik’ vurgusu bunu tartışmaya açtırmaz.

Tabiatta örneğin, bazı ağaçlar küçük bazıları büyüktür. Bazı yerlerde dağlar, eteklerinde vadiler vardır. Bu şekilde her şey adeta karşıtıyla yan yana dizilmiştir. O yüzden tabiatta görülen büyük ve küçük, önce ve sonra, yakın ve uzak gibi

perspektife bağlı, dile getirenin konuma ve öznel fikrine göre değişen söylem tabiata teşmil edilmiş, nicel farklar tabiatta da aranmıştır. Tabiatın umurunda olmasa da bu özellikler ona atfedilmiş ve buradan hareketle; toplum olacaksa bunun da hiyerarşik bir düzene bağlı olması gerektiği kabul edilmiştir. İnsanlardan bazılarının yüksekte olacağı, diğerlerinin de onların altında sıralanacağını ve en nihayetinde herkes yerini ve konumunu bilir ve buna uygun davranırsa, nihayet mutlu olabileceğini savunmuştur. Bu tabi ki modern aklımıza hitap eden bir söylem değildir. Ama özünde Çin'de ahlaki doktrini oluşturan zemin budur.

Temel kavram ren iki kişi arasındaki ilişkiyi, iki güç arasındaki ilişkiyle anlamaya çalışmıştır. Bu da xiao'a, yani hiyerarşiye bağlanmıştır. Bunları toplum hayatında görmek mümkün; örneğin ailede anne, babaya bağlı, çocuklar onlara bağlı vb. herkes birbirine bağlanarak ilerler. Tüm akrabaların bir adı ve konumuna uygun bir hitabı olduğunu düşünmek bunun için yeterlidir. Aileler bugün bizim bildiğimiz çekirdek aile değildir. Feodal yapıda hanelerin birlikte yaşadığı, büyükçe bir konağın olduğu, bizim de aşına olduğumuz hanım ağa ve büyük bey, ağa vesaire kimselerin olduğu yapı kaçınılmazdır. Bunlar birbirlerine eklenerek ve hepsi de yerini ve konumunu bilerek kocaman bir piramit oluştururlar. Bunun en tepesinde de teorik olarak hükümdar yer alır.

Bireysel düzlemde ne yaptıkları, yani insanların nasıl davranması gerektiği, prensip ve ilkeler; örneğin insanın bütünlüğünü korumaya çalışması, saygı, bağlılık vesaire gibi kavramlarla kuşatılmaktadır.

En iyi anlamda olmamakla birlikte barışçıl bir toplum ortaya çıkmaktadır. Bu "Çin savaşçı değildir" veya "hiçbir zaman da savaşa yönelmeyecektir" anlamına gelmez. Çin toprakları tarih boyunca çok savaş görmüştür, hatta dünyanın diğer bölgeleri ne kadar savaş görüldüyse orada da aşağı yukarı bu yaşanmıştır ve hatta soykırım Çin tarihinde sık karşılaşılan bir olgudur. Nüfusun ve toprakların büyüklüğünü düşünmek bile Çin'in daha saldırgan olabileceğini gösterebilir. Çin'de

toplumsal dokuyu bir arada tutmaya yarayan ahlak ilkeleri birikip aşırılıkların önünde durmayı vaaz eden metinler halinde seküler bir inanç dünyası oluşturmuştur.

Dört Kitap'a, Beş Klasik eklenmiş, buna dört metin daha yakıştırılarak 13 Klasik oluşturulmuştur. Bu klasiklerden biri "Yijing" (Değişimler) kitabıdır. Özü itibariyle bir fal kitabıdır bu ama Konfüçyüs, "daha çok yaşasaydım da ben bu Yijing'i daha iyi anlasaydım" diye yakınıdır. Yijing içeriğine dair çok bir şey söylemeye gerek yok. Çünkü en nihayetinde hayatı öngörmeye, uğurlu ve uğursuz zamanları tespit etmeye çalışan, *yinyang* ve elementlerle dünyayı açıklanmaya çalıştığı sürgitte insanın doğru yeri bulmasına yardımcı olduğu düşünülen bir fal metindir. Bu öznel bir metindir ve bizim bildiğimiz tarzda bir metin de değildir. Daha çok fal, sembolizm, tabiattaki hayvanlara, bitkilere vesaire sembolik anlamlar yükleyen; güç, cesaret, korku kaygı vs. gibi psikolojik olguları tabiattaki nesnelere ve hayvanlara atfeden ve onları sembolleştirerek o sembolizmden keramet çıkaran bir yaklaşımı benimser. Yijing değişimi, devinimi ve döngüyü sembolik bir sıralamaya sokar; kıştan yaza ve yazdan kışa doğru giden döngüyü anlatır. Bu iki değişim türü birbirinden farklıdır. Biri oluşma ve gelişme yönünde, diğeri olgunlaşıp solma yönündedir. O yüzden eski insanların pek çoğu iki mevsim olduğunu düşünmüştür; sıcağa doğru 'ısınan hava' ve soğuğa doğru 'soğuyan hava'.

Bunun yanında "Shijing" Şarkılar Kitabı vardır. Şarkılar kitabı da yaklaşık olarak milattan önce sekizinci yüzyıldan itibaren derlenen şarkı ve şiirleri içermektedir. Bu şarkılar daha çok mâni diyebileceğimiz, türküye benzer içeriktedir. Bunlar da kendi içinde üçe ayrılmaktadır; sarayda söylenen şarkılar, ağıtlar vs. ve halk şarkıları. Konfüçyüs bu metne de büyük önem atfeder; Konuşmalar Kitabı'nda, "Şarkılar kitabını öğrenmek önemlidir; çünkü biz varlıkların adlarını ondan öğreniriz" şeklinde ifade edebileceğimiz bir değerlendirme yapar. Shijing kelimesine bakarsak, "shi" şiir, "jing" klasik demektir. Jing aslında kitabın arkasına cildi oluşturmak için atılan dikişe verilen isimdir. Eskiden üzerine yazı yazılan bambu şeritleri birbirine bağlayan dikişler için bu ifade kullanılır.

Şarkılar Kitabı'nın Konfüçyüs tarafından derlendiği düşünülür. Konfüçyüs'ün Çin'in çeşitli yerlerinde toplanmış üç bin kadar şarkıyı derleyip, bunlardan üç yüz kadarını metinleştirdiği söylenir. Ama Konfüçyüs'ün yaşadığı dönemde etkili bir figür olmadığı göz önüne alınarak bu metnin onun tarafından değil, dönemin saray katipleri tarafından zamanla toplanıp elenerek son şekline kavuştuğu düşünülür. Nasıl derlenmiş olursa olsun bugün bize ulaştığı olan metin zengin bir içeriğe sahiptir.

Bir diğer klasik "Shujing"dir ve bu metnin bir diğer adı da "Shangshu"dur. Shujing, Yazılar Klasığı anlamındadır ve ilk hece olan "shu" bizim bugün "kitap" karşılığı olarak bildiğimiz sözcük aslında "mektup" ve "yazışma" anlamındadır. Aslen Shujing bir tarih kitabıdır ve Çin'in Xia, Shang ve Zhou döneminden bir kısım önemli olayı aktarmaktadır. İçeriğinde Xia hanedanından bahsedilir. Büyük Yü'ye ilişkin hikayeler de konu edilir. Bunun yanında sonradan gelen Shang hanedanı anlatılır ve sonra da Zhou hanedanı ele alınır. Shujing üç hanedanın tarihini anlatan bir metindir. Bu üç hanedan sonraki çağlar boyunca da referans gösterilen dönemler olmaları bakımından önemlidir. Xia, efsanevidir ve arkeolojik olarak varlığı da henüz kanıtlanmış değildir. Arkeolojik olarak hangi ören yerinin Xia Hanedanı'na tekabül ettiği, Xia'nın başkentinin neresi olduğu gibi tartışmalar vardır. Ama Shang'dan itibaren bugünkü Anyang çevresinde bir devlet organizasyonundan söz edebiliriz. Milattan önce bin yüzlerden itibaren Zhou Hanedanı görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar ilk defa kaleler, surlar yapmaya başlamıştır. Zhou'lar Shang'a rakip olarak ortaya çıkar ve kuzeyden geldikleri kesindir.

Eberhard ve onu takip eden Sinoloji geleneği Zhoular ile Türkler arasında bir bağlantı olduğu fikrini savunur. Biz de bu yönde düşünebiliriz. Zira daha önce Çin'de yaşam devrinde gök tanrı inancı yokken Zhoularla birlikte bu ortaya çıkar. Aylar, önceki dönemlerde on günlük sürelerle üçe bölünürken Zhou dönemi ile birlikte hafta mefhumu görülmeye başlanır. Ayın veçheleri takip edilmeye başlanmıştır. Bunun gibi yenilikler bu dönemde ortaya çıkar.

Zhou Hanedanı merkezi bir imparatorluk şeklinde değil, feodal beylerin birbirine entegre olmuş haliyle karşımıza çıkar ama bugün Çin'i Çin yapan pek çok özellik bu dönemde ortaya çıkmaktadır. Konfüçyüs bu dönemde yaşamıştır, Laozi ve Mozi gibi pek çok düşünür bu dönemde yaşamıştır. Diplomasi diyebileceğimiz erken dönem uygulamalar milattan önce beşinci yüzyıldan itibaren bu dönemde karşımıza çıkar.

Dünyanın başka yerlerinde de benzeri düşünsel bir gelişim ivmesi yaşandığı için bu döneme “akis çağı” denir. Bu çağ kabaca milattan önce altı ila dördüncü yüzyıllar arası evredir.

Bu devirde Hindistan'da Buda, Jain felsefesi vs. düşünürler ortaya çıkıyor ve dünya tarihini değiştiren dönüşümler yaşanıyor. Eski Yunan'da ve Batı Anadolu'da pek çok düşünür ve doğa filozofları denilen düşünürler ortaya çıkıyor. Bunlarla birlikte Çin'de de Konfüçyüs ve onun gibi diğer düşünürler ortaya çıkıyor. Bu dönem dünyanın bir aydınlanma sürecine girdiği bir dönemdir. Gerçekten sistemin bir taraftan yerleştiği, kuralların ve nizamın sağlanmaya çalışıldığı, bir taraftan da hararetle tartışmaların yaşandığı; dünyayı ve toplumu anlamaya, açıklamaya çalışan bir dönemdir. Bu dönemin getirileri ve birikimi daha sonra çokça yararlanılan bir miras bırakmıştır.

Bir diğer klasik metin Chunqiu'dur. Bu da bir tarih anlatısıdır ve tarih üslubunun nasıl ortaya konacağını anlatan bir metindir aynı zamanda. Chunqiu'nun yorumları vardır. Bu metin aslında çok kısadır, Lu Beyliği'nin zaviyesinden Çin tarihini anlatan ve daha sonra bu döneme kendi adını veren bir metindir. Bahar ve Güz dönemine ismini veren de bu metindir. Daha sonraları derlendiği düşünülmektedir. Milattan önce 770'lerden 400'lere kadar uzayan bir dönemi anlatır. Ondan sonra da Zhanguo “Savaşan Beylikler” dönemi başlar. Zhanguo beyliklerin birbiriyle amansızca çekişmeye ve savaşa tuttuğu bir dönemdir. Bu döneme yine adını Zhanguoce denilen bir kitap verir. Bu metinler Sinoloji çalışmalarının öncelikle ilgilendiği metinlerdir. MÖ 221'e gelene kadar Xia, Shang ve Zhou hanedanları Çin topraklarında hüküm sürmüştür.

MÖ 221'de bugün Türkçede ve dünya dillerinde Çin'e adını veren Çin (Qin) devleti ortaya çıkar. Daha önce, MÖ IV. yüzyıldan başlayarak Qin Beyliği, o zamanki Çin topraklarının batısında gelişerek güçlenir ve ilk merkezileşmiş devlet böylece kurulur. Bu dönem öncesinde herkes "wang" Kral idi. Çin beyliği bu kralları bir araya topluyor, kralların başına da "Huangdi: *Bai-wang*" yani batıdan gelen, batının kralı manasında bir unvan alıyor. Böylece Çin'in merkezi bir yönetimin altında toplanmasıyla imparatorluk haline geldiği ve bu dönemden öncekilerin beylikler olduğu düşünülür. Diğer beylikleri yönetimi altında toplayan Qin devletinin bir imparatorluk olduğu görüşü yaygındır. Çin düzlüklerini, yani Uzun Irmak ile Sarı Irmak arasında bulunan sınırlı bir bölgeyi yönetim altına alan bu devleti imparatorluk olarak kabul ettiğimizde Roma'yı veya Osmanlı'yı nasıl tanımlayacağımız bir sorun olarak belirir. Ama cihanşümül yani evrensel iddiaları olan bir devlet geleneği Qin beyliğinin devletleşmesiyle başlar. İster imparatorluk olarak görelim ister görmeyelim Qin devrinde oluşturulan devlet nizamı ve merkezi yönetim uzun süre varlığını koruması bakımından önemlidir.

Sadece iki hükümdarın hüküm sürdüğü Qin Hanedanı'nın sonlanması ile Han hanedanı başlar. MS sonra 200'lerden itibaren Çin kuzeyde üçe bölünüyor, güneyde iki beylik ortaya çıkıyor. Kuzeyde bir devlet ortaya çıkıyor ama özünde hepsi o devlet geleneğini az çok devam ettiriyor. Bu süreç içerisinde kuzeyden gelen farklı akınlar dönem dönem Çin tarihinde çok dönüşümlere vesile oluyor. Bunlardan bir tanesi de daha sonra Tabgaç adını alacak Hunlar ve Xianbeiler. Hunlar ve Xianbeiler bir evlilik yapıyor ve ortaya çıkan yeni halkın adı Tuoba oluyor. Daha doğrusu babası Xianbei kökeninden gelen ve Hunlu anneden olan çocuklar hem yerleşik dünyayı hem göçebe dünyayı yönetecek duruma geliyorlar. Bu Tabgaç aristokrasisi daha sonra Sui'yi kuruyor, Tang devletini kuruyor, Kuzey Song'u kuruyor ve Çin tarihinde önemli bir yer tutuyor. Bu insanlar ilk başlarda büyük oranda Türkçe konuşuyorlar. En azından kapiya kapı, aççıya aççı, dokuza dokuz, kitaba bitik dedikleri Çince kaynaklarda tespit edilebiliyor. Ama yerleşik

yaşamın çekiciliği sonucunda yeni bir toplumsal dinamik oluşuyor.

Çin'de doğaya uygun davranış en ince haliyle törenlerde ortaya konmuş, tarımcı yaşamın ekim ve hasat döngüsünün durağan temposunun karşısında atlı göçebeler daha hür, hareketli, tekinsiz ama dayanışma içinde açık bir yaşama katılmayı tercih etmiştir. Yerleşik yaşam, *durağan* 靜 havanın buharlaşarak yükselmesinde gözlemlenen hızı esas almış görünür. Bu tempoda beşerî ilişkileri hiyerarşik biçimde düzenleyen siyaset, normlar stilize oldukça içe kapanan bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu şekilde göçebe ve yerleşik yaşamın, kuzey-güney karşıtlığında harekete dair geliştirdiği algıdan iki temel yönelim ve devletin iki organı ortaya çıkmıştır: *kalemiye* wen 文 ve *askeriye* wu 武: hızla ilişkili olan askeriye kuzeyin, daha durağan olan *kalemiye* ise güneyin kültür özelliğidir.

Türkler, Ötüken'den, Moğolistan'dan kalkmış buraya kadar gelmişler ve bu insanlar tarihsel ve coğrafi olarak kendilerine daha yakın olan yerlere de çokça gitmişlerdir. Özellikle İslam öncesi Türk tarihini neredeyse sadece Çince kaynaklardan okuyup öğrenebilmekteyiz. Dolayısıyla bu insanların Çin topraklarındaki varlığı anlamlıdır. Çünkü dünyanın başka hiçbir yerinde Türk soylularının devasa anıt mezarlığı yoktur ama Çin'de vardır. Bu kadar yolu Anadolu'ya, Balkanlar'a, Kafkasya'ya, Kuzey Afrika'ya, İran'a, Rusya'nın çeşitli bölgelerine giden insanların vaktiyle Moğolistan yaylalarından güneye Çin'e gitmemiş olmalarına imkân yoktur. Ama bunlar neden bilinmez? Bu önemli bir sorudur.

Tarihsel olarak bunun sık yaşandığını, akınların hem yıllık bazda yani mevsimsel değişimle hareket ettiğini, hem de dönem dönem kuraklık vs. gibi faktörlerden kaynaklı olarak kitlesel göçlerin, akın ve fetihlerin yaşandığını görebilmekteyiz. Dolayısıyla dünya Sinolojisi özünde Çin kültürünün köklerini anlamaya çalışırken, Türkiye'de Sinoloji'nin kuruluş amacı, Çin'deki Türk tarihidir, bunu anlamaya çalışırız.

Bir taraftan Çin klasiklerini tanımaya ve anlamaya çalıştık, diğer taraftan Çin geleneksel toplum yapısı, düşünce ve siyaset

aklının neler olduğu üzerine çokça dolaştık. Xia zamanında konargöçerler var mıydı? Neredeydiler? Shang döneminde bu insanların adı anılıyor mu, Fal Yazıtları içerisinde bu insanlardan bahsediliyor mu, Zhou döneminde bu insanlar neredeler, yani kültürel olarak konargöçer yaşamı devam ettiren bu insanların özellikleri nelerdir, kültürel devamlılık var mı yoksa kesintiye mi uğruyor vb. konular Sinoloji'nin ilgi alanıdır. Türk adı altıncı yüzyıldan itibaren görünür oluyor ve onun öncesinde Türk ile eşleştirebileceğimiz bir sözcük yok gibidir. Burada hem ses benzerliği hem de tarihsel şartlar bakımından Juqu Sülalesi düşünülebilir. Çin kaynakları en nihayetinde Türkleri, Hunların devamı olarak gösterir. Hunları da daha önceki Xianyu, Hunyu gibi başka kavimlerin devamı olarak anlatır. Türklerin bu silsilenin devamı olduğunu Çince kaynaklar nezdinde tespit edebiliyoruz. Üstüne üstlük bu insanlar konargöçer bir yaşam sürdüğü ve dışa açık oldukları için farklı insanlarla çokça karışıyorlardır. Dolayısıyla örneğin bir Türk ailesi, aşiretiyle birlikte gidip Çin topraklarına yerleştiğinde oradaki aristokrasie entegre olduğu için (bu insanlar savaşla ticaretle vs. ile uğraştıkları için hızlıca entegre oluyorlar) onlara ne zamana kadar Türk diyeceğiz, ya da hangi noktadan itibaren bunları Çinli addedeceğiz? Bu husus bir kemiyet meselesidir ve hep tartışmaya açık kalacaktır.

Türk derken bir kültürü, yaşam biçimini benimseyen halklardan bahsediyoruz. Çinli dedimizdeyse bir coğrafyada yaşayan insanlardan söz ediyoruz; etnik bir faktörden bahsetmiyoruz. Dolayısıyla bu ikisini yan yana getirip kıyaslamaya çalışmak zordur. Ama milattan sonra dördüncü yüzyılda yaşadığını bildiğimiz ve Türk olduğundan emin olduğumuz (yani Türkçe konuşan Koçuların arasından çıktığını bildiğimiz) bir aile bugün hala Çin'de soyadlarıyla varlığını sürdürüyor; artık Türkçe bilmemelerine rağmen 1700 yıl önceki atalarını andıkları törenler düzenliyorlar.

Ama Çin'de bunun üstü örtülmektedir. Bugün gördüğümüz kadarıyla ülkeler kendi köklerine dönmekte ve üstüne üstlük milliyetçilik hızla yayılmaktadır, dolayısıyla Çin'de de Çin milliyetçiliği baskınken bunların çok görünür olması (bir de

Uygurların üzerindeki baskı vs.) mümkün olmamaktadır. Ama ortalama bir Çinli, Türk Çin tarihi içerisinde Türk varlığını çok iyi tanır ve bilir. Sizinle de karşılaştıklarında kendi zihinlerindeki imaja yakın bir şey ararlar. Fakat biz farklı ve çok katmanlı kültür köklerine sahip olduğumuz için bu zaman zaman onlarla yan yana geldiğimizde çok anlaşılır bir hal oluşturmuyor. Yine de zihinlerinde bir Türk imgesinin belirgin olduğundan emin olabilirsiniz. Bu orta ve uzun vadede çok önemli bir imkân ve avantajdır. Özü itibarıyla Türk Sinolojisi'nin etrafında dolaştığı problem de budur. Yani belli oranda yerleşik yaşama geçen ve zaman içerisinde kültür köklerinden ayrılarak Çinleşen Türkler kimlerdir? Bunlar hangi ailelerdir, hangi soyadları takip edilebilir? Ek olarak Türklerde tarihsel olarak dışarıdan evlenme adeti yaygındır. Dolayısıyla toplumsal yapı sürekli yeniden kaynaşmakta ve yeni dinamikler oluşmaktadır. Bunun peşine düşmek şu an için çok manalı olmasa da bunun böyle olduğunu bilmek ve aklımızın bir kenarında tutmak önemlidir. Nitekim ortalama bir Alman, Tang hükümdarı Taizong'dan bahsederken Çinli'nin bakışı başkadır, biz bahsettiğimiz zaman başkadır. Bu aklımızda olması gereken bir şeydir. Çünkü Çin'in gerek siyasi tarihi gerekse kültür tarihi içerisinde çokça unsur Türklerle ilgilidir.

Çin'de kuş uçmaz kervan geçmez dağlarda bir bakarsınız karşınızda bir kaligrafi var, hangi hanedan zamanında, bilmem hangi hanedanın dönemini anlatır. Şu ya da bu özlü sözler daha çok da şiirler nakşedilmiş. O şiir tabiatta görülen manzarayı tamamlar nitelikte. Çoğunlukla böyle olur. Bu derebeylerin eliyle yapılabilir, saraydan gönderilen memurlar eliyle yapılabilir. Şiir dediğimiz şey bizim açımızdan daha sözel bir şeyken, şiirle şarkı birbirine daha yakınken, Çin'de zaman içerisinde şiirin resim ile olan ilişkisi sağlanmış, korunmuş ve devam ettirilmiştir. Burada sözünü ettiği şey yazının kullanımı, kaligrafiyle şiirin işitselliğini, resmin görselliğiyle buluşturmuştur. Çok eski devirlerden Çin yönetimine kadar olan yani MÖ 221'e kadar olan yazım ve edebiyata Çin öncesi denmektedir. Biz tarihsel olarak Chou Hanedanı (周朝)

devrinin çok uzun bin yıla yakın bir süre hüküm süren bir hanedan, MÖ 1122'den MÖ 256 yılına kadar devam ediyor. Merkezi otorite varken MÖ 770'lerden itibaren, Kuzeyli kavimlerin akınlarıyla birlikte başkent terk ediliyor ve hanedan doğuda başka bir başkente yani Luoyang'a taşınıyor. Ondan sonraki süreç, Savaşan Devletler Dönemi (张国时代, MÖ 500 - MÖ 221) öncesi İlkbahar ve Sonbahar Dönemi (春秋时代, MÖ 722 - MÖ 481). Bu dönemde bizim için önemli iki isim Di ve Rong'dur. Kuzey ve batı yönü ile özdeşleştirilen bu halklara proto-Türk olduğunu söylemek zor değildir.

MÖ 221 öncesine genel itibariyle Qin öncesi denmektedir; Qin öncesi ifadesi Han Hanedanı döneminde ortaya çıkmıştır. Han Tarihi'nde, 'hükümdarın sahip olduğu bütün kitaplar Qin öncesi edebiyatın eski kitaplarıdır' gibi ifadeler geçer. Aslında Qin öncesi kısa bir dönem olmakla beraber, sonraki düşünürler tarafından genişletilerek daha eski dönemlere kadar geri götürülmüştür. Qin Öncesi tasnifi uzun zaman bahar güz dönemi sonlarından, Savaşan Devletler Dönemi (张国时代)'ne kadar olan zamanı göstermekle birlikte günümüzde geniş anlamıyla MÖ II. yüzyılın öncesindeki yüzyıllara işaret etmektedir. Qin'in İlk Hükümdarı Qin Shi Huang'ın (秦始皇) Çin'i tek yönetim altında toplamasından önceki tüm çağlara kadar uzanabilmektedir. Çin'de tarih hem çizgisel hem de dairesel bir algıya bağlanmıştır. Milat fikri her dönem karşımıza çıkan yönetim dönemlerinde görülebilmektedir. Çin'e adını veren Qin de aslen Batı Ronglarından gelmektedir, kökeni bakımından yabancı menşelidir.

Daha gerilere gittiğimizde, Çince kayıtlar bakımından da bilinmeyen devirlere gireriz. Genel kabul gören görüşe göre yaklaşık on bin yıl önce Sarı Irmak ve Uzun Irmak havzalarında yerleşik yaşam başlamıştır. Bunların tam teşekküllü olduğunu kanıtlayacak veri yok ama çeşitli tecrübeleri -bu kısmı biraz beyan niteliğinde- ve tabiatın çehresini değiştiren becerileriyle kültür çevreleri oluşmuştur. Hesap ve kayıt tutma, en yalın sosyal ihtiyaçlar sayesinde işaret ve semboller geliştirerek dilin gelişimi içinde güçlü bir zemin yaratmıştır; bu şekilde uygarlık

şekillenmeye başlamıştır. Arkeolojik bulgulara göre günümüzden beş ila altı bin yıl öncesine uzanan süsleme ve kullanım amacıyla üretilmiş taş aletlere rastlanmaktadır. Araç gereçlerin üzerine işlenmiş insan yüzleri, kaplumbağa gibi hayvan figürleri estetik zevkin yanında insanların doğayla ilişkisini yansıtmaktadır. İlk ürünler tabii ki doğaya öykünme şeklinde çıkmıştır ve “ilkel bir toplumda” henüz organizasyonu tam sağlayamamışken üretilen nesnelere, figüratif ifade ve işaretler, o çevrede yaşayan, insanlar için kutsal veya farklı anlam yüklenen hayvan figürleridir. O yüzden geyik, kuş, balık ve kaplumbağa gibi hayvanlar totem özelliği taşır. Bunlar bir zaman sonra tabulaşır, ay ve günlerle eşleşip kutsal bir kimlik kazanarak adak adanacak biçimde yüceltilir.

Bunların arasında değinmeye değer olan ejderhadır. Bilindiği gibi ejderha, Asya'dan Avrupa'ya pek çok yerde karşımıza çıkan bir semboldür. Batıda, altınların üzerinde uyuyan ve yanına kimseyi yaklaştırmayan imgesi zihnimizde en belirgin olanıdır sanırım. Anadolu'da Kimera, Hindistan'da Naga gibi farklı tasvirler hep ejderha ile ilişkilendirilir ve böylece asıl bir ejderha imgesinden geldikleri gibi bir yanılsama oluşur. Çin'deyse *long* adıyla anılır ve çok eski zamanlardan beri bilinen bir figürdür. En eski formunun kuyruğunu kovalayan bir yılan benzediği dikkat çeker. Bu nedenle Çin ejderha imgesinin yılandan geldiği düşünülür. Bunun yanında Sarı Irmak'ta eski zamanlarda yaşayan bir tür timsahtan kaynaklandığı da var sayılır. Fakat Çin'de astrolojinin kurucu konumu aslında onun gökyüzü ile ilgili olduğunu, daha net söylemek gerekirse Saman Yolu ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

En eski devirlerde üretim gücü ve bilgi birikimi sınırlı olduğu için insan kendini çoğu zaman güçsüz ve çaresiz hissetmiş olmalıdır. Gücün ve iktidarın sembolü olan ejderha ile gökyüzü ve zaman arasındaki ilişki, batıdan farklı olarak Çin'de ejderhanın siyasi erkle iç içe geçmiş bir sembol oluşunu açıklar niteliktedir. Nitekim gök gözlemiyle zamana sahip olan, mekana da hükmeder.

İnsanoğlu için başlangıç aşamasının çok zor, yolun da yokuş olduğunu söylemeye gerek yok. Ama doğaya karşı

geliştirdiği açıklama ve yorumlar kültür oluşumunu ve doğa tapıcını geliştirmiş; yer ve gök birbirinden ayrılmış ve ata ruhları düşüncesi de bu süreçte ortaya çıkmıştır. Doğaüstü varlıklara inancın topluluklar için düzenleyici işlevi, yardım dileyen dualarla geliştikçe hayata ve dinlere derinlik vermiştir. İnancın ilk unsurlarından olan dilek, niyet ve dua, dilin ayırtıran müdahalesinden önce birbirine çok daha bağlı olmalıdır. Bunların toplamı, yönelme ve istencin bir kabiliyet olarak gelişmesini ve sonra da kurumsallaşmasını mümkün kılmıştır diyebiliriz. Kültür tarihi açısından, tören ve tapınım sırasında söylenen şarkılar özgün bir tür olarak gelişmiştir. Bu üzerine çok düşünülen bir konudur ve düşünmeye de değerdir. Aslında şarkı dediğimiz, ninniden ağıta kadar çeşitlenen, dans ve oyunla birleştiğinde bambaşka bir şeye dönüşen bir birikim oluşturur. O dönemden bizlere kalan ise aslında sadece birkaç kitapta kaydedilmiş şarkı sözleridir.

Geri dönüp baktığımızda, insanın mağaralarda yaşadığı devirlerden kalan el ve parmak izleri veya av sahneleri, insanların kendilerini bu şekilde anlattıklarını, önemli, zor bir avla başa çıktıktan sonra avın sonunda kaybettiklerini de duvarlara naksettiklerini düşündürür. Bugüne kalan sınırlıdır ama duvar resmi yapmaya başlamadan önce bu insanlar ninni söylemeye başlamış olmalıdır. Birlikte uluyan kurtlar, ötüşen kuşlar bize bunu düşündürür: şarkı, resimden önce gelmiş olmalıdır.

Doğa güçlerinin kutsallaştırılmasıyla bu güçlerden yardım dilemek veya onları teskin için söylenen şarkılar efsanelerle iç içe geçmiş, insan ve doğaüstü güçler arasında ilişki kuran büyücü ve şamanlar şarkı ve danslarla toplumun ilk sanatçıları olmuştur. Topluluklar içinde kimi insanlar öne çıkmış, ufak tefek yaralanmalara müdahaleden büyü yapmaya ya da kötülüğü kovmaya çalışan, yerden veya gökten keramet toplayan kimseler ortaya çıkmıştır. Her toplulukta belli insanlar o topluluğun sağlığını gözetmeye çalışmış, bundan büyü, büyüünün devamında da ilkel tıp, otacılık ortaya çıkmış olmalıdır. Şu bitkiler zehirlidir, bu yiyecekler güç verir diyen kimseler, herhalde sandığımızdan da eski bir aşamada iş

görmeye başlamıştır. Nitekim hayvanların pek çoğunda bu sakınma ve yönelme ayrımı daha bebekken anneler tarafından paylaşılan bir tecrübeye karşılık gelir.

İnsan için bu, birebir tecrübe aktarımından sonra ama yazılı kültürden çok önce sözlü olarak aktarılmıştır. Bu şekilde toplumsal ayrışma, en küçük toplulukta dahi görülebilen iş bölümü ve organizasyonu ortaya çıkarmıştır. Bunların arasında bazıları yaşanan yerlerin, kulübelerin, evlerin imar edilmesiyle meşgulken bazıları sağlık, büyücülük gibi işlerle uğraşmış ve böylece yavaş yavaş görev paylaşımı ortaya çıkmaya başlamış görünür. İş bölümü pek çok yerde olduğu gibi Çin'de de çok eski devirlerde başlamış olmalıdır. Burada daha görünür olan ayrışma, bir kısım insanın hayvan sürülerinin peşine düşmesiye, diğerlerinin toplayıcılıkla iştigal ederken belirli bölgelere ve özellikle su kıyılarına yönelişi olabilir. Her iki durumda da şarkının önce geliştiğini düşünebiliriz.

Devamındaysa ilkel edebiyat ve doğaüstü güçlere yöneliş arasındaki ilişki, av, hasat savaş veya belirli gün ve törenlerde doğaya, atalara, ruhlarla, dağlara ve sulara seslenişle olgunlaşan dans ve şarkılarla süslenmiştir. Biz çoğunlukla kurban törenini yalın düşünürüz ama eski hali dans ve şarkılarla bezenmiş bir görünüme sahipti. Bu şekilde birbirine bağlı üç sanat dalı; dans, müzik ve şarkı ortaya çıkmış olmalıdır. Tabi ki bu yaklaşım “Önce çarşı mı, yoksa tapınak mı vardı?” sorusuna ikinciden yana bir yanıttır. Ama bugünkü örnekler bize ikisinin birlikte geliştiğini gösterir zira mal değişimi en eski olgular arasında olmalıdır. Dahası insanın maddi ihtiyaçlarının manevi arayışından önce geldiğini düşünürsek, mal değişimine imkân tanıyan çarşının en eski toplanma yeri olduğu da öne sürülebilir. Ama en az fizyoloji kadar önemli olan psikoloji insana hiç uzak düşmemiştir. Belki de sırf bu yüzden tarih boyunca tapınaklarla çarşılar karşımıza hep yan yana çıkar.

Toplumsal katmanların belirginleşmesinden önce insanın doğaya yakın ve onunla doğrudan ilişki içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu yakınlık hem fiziksel hem de manevi bağlılık açısından derindir. Bunun çevresinde olgunlaşan hikayelere

tecrübe ve bilgelik nakşedilmiştir ve bu temelde bir çapa görevi görür. İnsanları bir araya getirir, savrulmaktan alı koyar. Toplum ve doğa olaylarını açıklama çabaları olan hikayelerin ortaya çıkışı, belki de en yalın haliyle çocukların “Bu ne?” sorusuna cevap verme durumunda kaldığında büyüklerin uydurduğu avutma ve eğitim sürecidir. Böylece en yalın kültür alanları oluşmaya başlar. Kültürlerin özgün estetik biçimleri de bunun içinden çıkmış olmalıdır. Bir tarafta tabiat karşısındaki korku, diğer tarafta nimetlerine duyulan minnet hep şarkı ve şiirlerde ifade bulmuştur. Tabiat ananın nimetleri, kötü güçlerin insanın başına sardığı felaketler ve insanın kurtulmak için verdiği mücadele, katman katman birikip edebiyatın konusu olmuştur.

Bugüne ulaşan en eski anlatılar gelişmiş bir yazın mirasıdır. Çin’de karşımıza çıkan ilk örneklerden Nüwa ve Büyük Yü’nün sel felaketi ile mücadelesi (大禹治水) gibi katastrofik değişimlere atıfta bulunan hikayeler dikkat çekicidir. Her hikaye gibi bunlar da yok oluştan kurtuluş ya da ilksel bir var olma motifi barındırır. Bu tür hikayeler doğayla olan mücadeleyi anlatır, bunların dışında bir kısmı da boylar ve kabileler arasında yaşanan savaşları ele alır. Mitolojik öyküler ilkel toplumun son zamanlarına doğru şeklini almış olmalıdır. Çin’de Fal Yazıtları ve Bronz Yazıtları bu hikayelerin bir kısmını aktarmış olabilir. Diğer taraftan bunlar, yazının ve imlerin geçtiği aşamaları ve geldiği düzeyi de yansıtır. Bize yazı olarak kaldığı için, yazının biçimsel değişimini de gözler önüne serer.

Efsaneler arasında Büyük Yü’ye atfedilen anlatı geç dönemde farklı kaynaklarda karşımıza çıkar. Gelişmiş bir anlatı ve örgütlenme örneği olduğu için aslında ilkel edebiyatın bir ürünü gibi görünmez. Hikayeye göre Büyük Yü MÖ 21. yüzyılda kurulduğu düşünülen Xia Devleti’nin kurucu babasıdır. Kendi babasının başarısızlığı üzerine, hükümdar tarafından ona sorumluluk yüklenir. Bir söyleneceye göre annesi yabani bir meyve yemiş ve ona bu şekilde gebe kalmıştır. Bir diğer anlatıysa sel felaketine karşı başarısız olan

babasının ölüm cezasına çarptırıldığını, Yü'nün ise yıllar sonra onun bedeninden dünyaya geldiğini anlatmaktadır. Yü'nün doğumuyla ilgili gerçek üstü sembolizm yaşamıyla ilgili olarak da karşımıza çıkar. Yü'nün sel sularıyla mücadele ederkenki akılcı tavrı, efsanelerin doğasından konunun ilgi çekici kılınmak istemesinden öte anlamlar barındırmaktadır. Büyük Yü sel felaketiyle mücadeleye girişmeden önce sel sularının yayıldığı havzayı incelemiş, yer şekillerini ve kayaların yapılarını değerlendirdikten sonra halkını örgütleyerek ortak bir mücadele başlatmıştır.

Büyük Yü ile ilgili anlatılar, babasının karnından doğması veya annesinin bir meyve yemesi üzerine Yü'nün doğaüstü doğumu gibi gerçeküstü bir sembolizm barındırır. Ama meslek yaşamıyla ilgili kısım, imar ve mühendisliktir. Arazileri sel basmıştır ve mesele suyun önüne geçmektir. Yü'den önce bir kısmı babasına atfedilen gayret, yüksek bölgelerde setler kurmak ve bu setlerle suyun yaşam alanlarına gelmesini engellemekten ibarettir. Büyük Yü ise, 'suyu tutamayız, tahliye etmeliyiz' diyen akılcı bir yaklaşımla çalışmıştır. Setler kurmak yerine, kanallar açarak suyu denize dökülecek şekilde tahliye etmeyi seçmiştir. Yü o derece fedakardır ki evinin önünden birkaç kez geçmesine rağmen, yeni doğan çocuğunu ve eşini görmek için dahi durmamıştır. Tahliye kanallarında gayretle çalışmış ve neticede başarısından dolayı ve liyakat esasları uyarınca hükümdar tahtını Yü'ye devretmiştir. Çıkarılması beklenen ders doğaya karşı gelmeden çözüm üreten Yü'nün uyumcu yaklaşımıdır. Su yaşamın kaynağıdır, onunla inatlaşmak fayda getirmez.

Bir diğer efsane yaradılışa açıklama niteliğindedir. Buna göre henüz yeryüzü ve gökyüzü ayrılmadan önce her şey kozmik bir yumurtanın içindedir. Hundun (混沌) çok işlenen bir hikâyedir. Bizim zamanın da öncesi diyebileceğimiz bir devre işaret eder, dünyanın varoluşundan da öncesine. Her şeyin bir olduğu ve bu birlik içinde sıfatların, suretlerin, biçim veya şekillerin henüz ayrışmadığı, her şeyin belirsiz ama bir arada olduğu toplamdır. Hundun'un içinde, henüz nesnelere,

varlıklar, his, duygu, suret veya biçim ortaya çıkmamışken uyuyan devin adı Pangu'dur; 18 bin yıl aralıksız uyuduktan sonraki 18 bin yıl boyunca esneyip gerinerek uyanan Pangu, ömrünü tamamlayıp öldüğü zaman saçları yıldızlara, gözleri aya ve güneşe dönüşür; yeryüzünde ise damarları nehirlerle, kasları vadilere şekil verir. İnsanlar Pangu'nun bedeninde yaşayan pirelerdir. Yeryüzü ile gökyüzünü birbirinden ayıran, ikisinin arasında dünyayı oluşturan Pangu, insanın varlık sebebidir.

Bir diğer efsane; Nüwa (女媧) bir ana tanrıçadır. Bir yaratıcı tanrıça olarak resmedilir ve efsaneye göre yeryüzü çeşitli hayvanların yaşadığı, ağaçlar ve çiçeklerle bezenmiş güzel bir yerdir. Ancak hiç insan olmadığı için Nüwa kendini yalnız hissetmektedir. Bunun üzerine biraz toprakla su karıştırarak çamurdan kendine benzeyen küçük figürler yapar. Sonra bir ip alır ve bu çamurlu suya batırır; her sallandığında düşen damlalar küçük insanlara dönüşür. Nüwa ile ilgili daha yaygın bilinen bir diğer efsaneye göre ise; ateş ve su tanrıları kendi aralarında savaşırken göğü taşıyan direklere zarar verip yıkarlar, o yüzden göğün bir bölümü çöker. Bunun üzerine felaketler baş gösterir; bir yanda seller, bir yanda depremler, yırtıcı hayvanlar; insanoğlu için dünyayı yaşanamaz bir yere dönüşür. Nüwa kendi yarattığı insanların doğal afetler yüzünden sonunun geleceğini görür ve üzülür. Bunun üzerine farklı renklerde taşlarla gökyüzünün yırtılan kısmını tamir eder. Sonra dev bir kaplumbağayı öldürüp göğü taşıyan direği de onun üzerine oturtarak dünyayı kurtarır. İnsanlar eski huzur yaşamlarına kavuşurlar. Eski çağlarda efsaneler dünyayı algılayışımı süslemiştir.

Bunun gibi birkaç efsane daha var ama bunlar en çarpıcı olanlar; Nüwa'nın insanı yaratması, göğü onarması veya Pangu'nun hikayesi ortalama Çin mitolojisinin baş köşesindeki hikayelerdir. Geri dönük olarak, diyelim ki MÖ 8-9. yüzyıllardan itibaren, daha eski çağlardan olayları aktarmak için ortaya çıkmıştır. İnsanın, 'nereden geldik?', 'bu dünya nasıl var oldu?' gibi sorularına verilen cevaplardır.

Basite indirirsek, durmadan soru soran bir çocuğa cevap vermek için türetilmiş efsaneler olduğunu düşünebiliriz. Ama en nihayetinde eski çağlarda yaşama tatmin edici açıklamalar getirilemediği için ya da bilgelik kolayca aktarılamadığı, soyut kavramlar somut hikaye ve sembollerle efsanelere nakşedildiği için çokça üretilmiştir. Kardeşiyle evlenen Nüwa'nın hikayesi gibi Pangu da mitolojiktir ama Büyük Yü'nünkü politik ve tarihseldir. Mitoloji aslında derin bir bilgeliğin ürünüdür. Çin örneğinden net biçimde çıkarmasak da batı mitolojisinde bu olgu açıkça görülmektedir. Kronos, Uranos, Okeanos, Zeus ve Afrodit aslında birer semboldür ve mitolojik varlıklar dünyayı anlamlandıran kavrayışın somut hikayelerle aktarılmasında yararlanılan simgelerdir. Soyut kavramları anlatmak için somutlaştırarak kişiliklere nakşeden bilgelik bu sayede korumakta ve herkesin anlayacağı bir biçimde aktararak yaygınlaştırılmaktadır.

Sumer, Mısır veya Yunan mitolojisinde belirli güçlerin, insanların belli hasretlerinin, savaşın, öfkenin belirli bir tanrıyla özdeşleştirilmesi; haberin, bereket gibi kavramların bir diğerine yüklenmesi basit, daha ilkel veya ilksel diyebileceğimiz zemin üzerine gelişmiş, sistemleşmiş bir haldir. Buna masal yaratma işlevi diyen Bergson çok haklı. Bugün her türden dizi ve filmlerdeki gerçekçi olmayan kurgu ve unsurlar bu kök yönelimin, fantastik hikâye yazma becerisinin ürünüdür. Bugün sinemanın yarıdan fazlası, bilgisayar oyunlarınına tamamı fantastik kurgudur. Bunun bir endüstrinin parçası olmaları bakımından için sentetik olduğu söylenecektir. Ama hitap ettiği tüketiciler öyle değildir. Pek çok yapımın tek tip üretildiği doğrudur; kahramanlar, oyuncaklara dönüşmekte, her unsurdan bir ticari meta yaratılmakta; ilgi gören her şey gibi sonuna kadar sömürülmektedir. Bu eski bir işlevin yeniden hayat bulmasıdır; mitolojinin, bilgeliği çöpe atılıp yaşatılması karşılığında posası popüler kültürle paraya kurban edilmektedir.

Çin'de biraz daha ilerleyelim, MÖ 1350'lere geldiğimizde Fal Yazıtları (甲骨) karşımıza çıkıyor. Bunlar tarihsel olarak

bizim için Çin tarihini anlamak açısından, Çin kültürünü anlamak açısından çok önemli unsurlar. “Çin yazısının en erken örnekleri fal yazıdır; adından da anlaşılacağı üzere bu metinlerin çoğunlukla falcılık ve kehanetle alakası vardır. Güneydoğu Çin kültürünün ürünüdür, Sinoloji’nin en fazla ilgi uyandıran çalışma alanlarından olan Fal Yazıtları üzerine incelemeler 1928-1929 yıllarında ortaya çıkan zengin buluntularla hız kazanmıştır. Önceleri sınırlı koleksiyonlardaki dağınık parçalarla çalışma alanı olan Fal Yazıtları Yin buluntularıyla Sinoloji ve Çin tarihi açısından bir devrim niteliğindedir. Bu değerli kültür ürünleri önceden sanılan aksine konuşmalar kitabı, tarih kayıtları, bambu yazıtları gibi daha sonra yazılan eserlerde geçen kadim geçmişe dair bilgileri tümüyle reddetmenin yanlış olacağını göstermiştir.

Fal Yazıtları gibi Bronzlar Yazıtları da epigrafik bakımdan Türk tarihi ile ilişkilendirilerek henüz değerlendirilmemiştir. Ancak maden işlemeciliğinin Çin’e dışarıdan geldiği bilinmektedir. Sadece Çin için değil bu durum Doğu Asya’da daha geniş bir alan için de geçerlidir. Çinli genç araştırmacı Yi Hua’ya göre Japonya’daki ip motifleri kültürü 绳文文化, Kore’deki desenli çömlek kültürü ve Çin’deki Neolitik kültürlerden hiçbiri, kendinden kaynaklanan bronz dökümü ve göçebe-çoban kültür izi taşımaz. Keiji Kamamura’dan aktaran Yi Hua, Japon bilim adamlarının bronz dökümü ile göçebe-çobanlığın Japonya’ya Kore’den ya da Çin’den getirildiği konusunda hemfikir olduklarını dile getirmektedir. Koreli bilim adamları da bronz ve hayvancılığın Kore’ye Orta Asya’dan ya da Çin’den geldiği konusunda şüphe duymamaktadır; tartışmalı olan tek husus bu gelişmelerin ne zaman vuku bulduğudur. Yi Hua’nın vurguladığı önemli husus, artık Çinli bilim adamlarının da göçebe-çoban kültür unsurlarıyla bronz döküm tekniklerinin Çin’e Orta Asya’dan ya da Batı Asya’dan geldiği gerçeğini kabul etmelerinin gerekliliğidir.

Çin çağdaş arkeolojisinde bronz kaplar, içlerindeki yazıtların ortaya koyduğu epigrafik bilginin önüne geçmiştir. Zira bronz önemli buluşlardan biri olsa da Çin bronz kültürü,

tören aletleri ve kaplara kazınan yazıtlarıyla ünlüdür. Çin'deki bronz kültürü ustalığı ve zengin içeriğiyle dünya bronz tarihinde özel bir yere sahiptir. Shang Dönemi'nde oldukça sınırlı olan bronz, Zhouların Çin düzlüklerini ele geçirdikleri MÖ 1100'lerden itibaren daha çok görülmektedir. Shang Devri'nde (MÖ XVI-MÖ XI. yüzyıllar) bronz bilinmekle birlikte sınırlı kullanımı, bu dönemde madencilik ve bronz işlemeciliğinin çok sınırlı olduğunu göstermektedir. Zhou Dönemi'nde ise (MÖ XI-MÖ III. yüzyıllar) çok daha yaygın olarak karşımıza çıkan eserler törensel aletlerden gündelik araç gereçlere kadar geniş bir ürün yelpazesi sergilemektedir. Bu konuyu *Göktürklere Kalan Miras* kitabımda daha ayrıntılı ele almıştım.